

Реферат на тему: "Проблема складових змісту твору"

Тематично-літературні реферати

Проблема складових змісту твору

У теорії літератури ХХ ст. існують різноманітні уявлення про "внутрішній зміст твору" та його складові. Різні точки зору постійно співіснують, суперечок майже немає, критичного розгляду також. Але всі погляди або вузькі, часткові, або містять елементи, які стосуються насправді не змісту, а форми, або взагалі відносяться до зовнішньої сфери твору.

Для їх аналізу оберемо логічно-послідовний шлях, залучаючи хронологію як підпорядкований засіб. Головну увагу звернемо на критичний аналіз типових, показових поглядів, які й сьогодні одночасно наявні в науковому обігу.

Отже, "внутрішній зміст твору" (зміст з боку його внутрішніх зв'язків) у теорії літератури ХХ ст. визначають через перелік таких складових.

1. Життєвий матеріал, тема, ідея. Цього триступеневого погляду дотримувався Л.І.Тимофеев ще в 1938 р. [9, 43]. Але такий перелік неповний. З точки зору цілісного погляду на першому ступені поділу "цілого" є завжди лише дві складових, на другому – чотири. Перевтілення ж складових перерване відсутністю четвертої складової, яка в нашій статті з'ясується пізніше.

2. Життєвий матеріал, тема, ідея, сюжет. Цей погляд теж належить Л.І.Тимофееву, починаючи з 1959 р. "У самому відборі письменником життєвого матеріалу, – пише він, – висловлюється той ідейний зміст, який несе в собі його твір... Шар явищ, відібраних письменником для зображення..., визначають звичайно як його тему... Ідея – це те, що він хоче сказати про зображене, оцінка його... Сюжет є перш за все однією з сторін безпосереднього змісту твору" [15, 122, 123]. Однак сюжет не є "однією з сторін безпосереднього змісту твору", він не "народжується" ні з однієї складової змісту, він, навпаки, уособлює форму зв'язків усіх складових змісту, а безпосередньо є формою розвитку конфліктності твору, як відомо в теорії літератури останніх років. Отже, з чотирьох позначених у Тимофеева складових "сюжет" випадає. Він не гармонує з іншими складовими змісту.

3. Тема, проблема, ідейно-емоційна оцінка. Погляд належить Г.М.Поспелову у 1940 р. "Зміст твору, – пише він, – це узагальнені в ньому явища реального життя (тематика), в яких виділена і підкреслена певна їх сторона (проблема) і яким надана певна ідейно-емоційна оцінка" [10, 192]. Г.М.Поспелов не відрізняв тоді "ідею" як складову змісту, тому що вважав термін "ідея" синонімом терміну "зміст": "Зміст окремого художнього твору інакше називається його ідеєю. Ідея твору – це зображена в ньому тематика, поставлена в ньому проблема і висловлене в ньому ідейне відношення в їх єдності" [10, 192]. Однак, "зміст" і "ідея" – не синоніми, про що часто пишуть. Співвідношення між

цими поняттями – як між цілим і часткою. Щодо "емоційної оцінки" – вона характеризує зовнішню сферу твору, а не внутрішню сторону змісту, пояснює відношення "автор – зміст", а не "складові змісту".

4. Соціальні характери (тематика), ідейне осмислення (проблематика), емоційна оцінка (пафос). Ця позиція теж належить Г.М.Поспелову, але вже 1988 р. "При аналізі твору нерідко зустрічається термін "ідея". При цьому ідея, що розуміється як емоційно-узагальнююча думка, асоціюється з осмисленням та оцінкою характерів. Ця думка потребує уточнення...: осмислення характерів... – це виділення і посилення тих властивостей і сторін їх життя, які існують у самих цих характерах. Емоційна оцінка – ставлення письменника до цих характерів, висловлене через їх зображення. Значить, всі сторони ідейного змісту твору – тематика, проблематика й ідейна оцінка – перебувають в органічній єдності. Тому... ідея літературного твору – це єдність усіх сторін його змісту" ?1, 102-103?. Однак таке уточнення ("всіх сторін змісту" – без ідей) викидає ідею за межі змісту твору, з чим погодитися не можна. Якщо ж не погоджуватися з останнім, то виходить, що ідея – теж сторона змісту і повинна бути названа серед його складових. Остання думка справедливіша, але вона потребує іншого визначення ідей. А "єдність всіх сторін змісту" (як цілого) – це є "внутрішній зміст".

До інших недоречностей в означеній позиції відноситься зведення тематики до "соціальних характерів". Тематика – аспект змісту, характери – аспект форми, точніше – різновид образу; характери у світовій літературі бувають не лише соціальними, як і тематика. Коли ж вважати, що тематика пов'язана лише з соціальними характерами, вийде, що у творах, де немає соціальних характерів, немає тематики (зокрема, в пейзажній ліриці, у віршах про кохання), чого бути теж не може.

Що ж до "емоційної оцінки" (пафосу), то це, скоріше, не ідея, а емоційне ставлення автора до ідей, яке обертається у творі їх авторським забарвленням: позитивним чи негативним, сатиричним, гумористичним, романтичним, саркастичним, або позитивно-піднесеним. Тобто це – оформлення ідей і тому стосується форми твору, причому так званої "зовнішньої форми", бо тут бачимо перш за все оформлення (через емоції) "оцінки" як складової "зовнішнього змісту твору".

Що ж до терміна "проблематика", то він вказує на процес осмислення, на тенденцію цього процесу.

5. Тема, ідея. Прихильників цієї точки зору є багато протягом усього ХХ століття. Вона найбільш поширена в науці і серед населення. Вона висвітлена в підручнику "Вступ до літературознавства" Г.Л.Абрамовича 1961 р. або в наступних виданнях його, зокрема 1979 р. Цієї точки зору дотримується В.Г.Титов у праці "Літературний твір. Структура літературного твору. Тема і ідея" ?Кишинев, 1967 ? : "У поняття змісту входить і предмет зображення, який називається темою, і судження про нього, оцінка його автором, інакше – ідея" ?19, 6?. Тут "темою" названо предмет зображення, хоча "предмет" знаходиться поза твором, а тема – у самому творі. Цієї позиції дотримується П.К.Волинський: "Тема й ідея в своїй єдності становлять ідейно-тематичну основу твору. Розрізняють їх при аналізі умовно, а в творі вони поєднані і характеризують

насамперед його зміст" ?2, 78 ?. Уже ці слова свідчать, що П.К.Волинський відчуває недостатність двох названих ним сторін змісту. Ще більше це можна відчувати, якщо звернути увагу на нижче наведені його думки: "Щоб установити, як у творі змальовано дійсність..., треба насамперед визначити, яке коло життєвих явищ змальовано, які проблеми поставлено" ?2, 79?. Але останні дві сторони ("коло життєвих явищ", "проблема"), які теж складають зміст, знаходяться у П.К.Волинського на периферії розмови про складові змісту, точніше внутрішнього змісту.

Названі дві складові змісту – тема, ідея – присутні і в "Словнику літературознавчих термінів" В.М.Лесина й О.С.Пулінця ?7, 157?: "Єдність ідеї і теми є змістом художнього твору".

Є ці дві складові і в словнику В.М.Лесина "Літературознавчі терміни" ?20, 74?: "Під змістом розуміємо те, що сказано в творі, тобто його тему та ідею". До речі, "форма твору" у словниках, як в усіх інших джерелах, також розуміється не цілісно-системно, а вибірково, до того ж по-різному (як і всюди). У "Словнику літературознавчих термінів" В.М.Лесина й О.С.Пулінця, наприклад, до форми відносять "сюжет", "фабулу", "жанр", "композицію", "засоби поетичної мови" ?7, 157?, хоча останнє – "мова" багатьма іншими дослідниками вилучається зі складу форми твору. А про саму "форму" в словнику В.М.Лесина "Літературознавчі терміни" сказано інше: "Форма – це спосіб розкриття змісту, його композиція і сюжет, система образів, жанрова своєрідність, художні засоби" ?20, 74?. Тут помітно, що термін "художні засоби" використано невдало, як рівноправний з усіма іншими у межах "форми", хоча він – родове позначення для всіх інших: і композиція – це художній засіб, і сюжет, і жанрова своєрідність, і система образів, а також є й інші. І тут, як бачимо, потрібне переосмислення складових.

6. Тема, проблема, ідея. Це погляд С.В.Калачової та Л.І.Тимофєєва [5, 43-47], В.Я.Неділька [9, 8], В.І.Кузьменка [6, 43-45], А.Ткаченка [17, 146-149] та ін. Проте, як уже зазначалося, трьох складових змісту явно замало, бо немає ще їх основи у змісті. Зміст твору не одразу відкриває свою тему, не все у творі стає темою подальшої уваги автора.

7. Проблема, ідея. Така точка зору також є вузькою. Її дотримується, зокрема, Л.Г.Юдкевич [18, 94-97]. Хоча серед складових змісту названо проблему, до змісту віднесено ідею, проте серед складових відсутня тема (тематика), яку інші дослідники доречно вважають також складовою змісту.

8. Тема, ідея, образи, система образів. Таким є погляд Ф.М.Головенченка. Однак тут також є недоліки: образи – складові не змісту, а форми, оскільки саме вони насамперед формують зміст (вони є початковою складовою системи "образ-конфлікт-сюжет-жанр"). У свою чергу, "система образів" – це також показник форми, різновид зв'язку образів у межах форми твору, на відміну від "структури образів" – другого різновиду їх зв'язку.

9. Тема, ідея, сюжет, образи. Такий погляд належить О.І.Ревякіну і викладений у його книзі "Проблемы изучения и преподавания литературы"?11, 118-119?. У переліку (тема, ідея, сюжет, образи) сьогодні не важко побачити зайві компоненти, що

стосуються не змісту, а форми твору. Це - "сюжет" і "образи", місце яких у внутрішніх зв'язках форми твору визначене вище.

10. "Розмежування змісту й форми таїть у собі небезпеку їх відриву, їх механічного розділу... Ця вада характерна для багатьох праць XIX-XX ст... Відрив змісту й форми, а деколи й формалістичні тенденції, досі ще не подолали в нашій науці про літературу... Розуміння форми як змістовної, а змісту як сформованого - найскладніша задача". Про це у 70-х рр. у котрий раз нагадав "Словарь литературоведческих терминов. Ред.-сост. Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев" ?12, 363?. А взагалі вказівки на складність проблеми, деяку розгубленість з приводу цього зустрічаємо постійно, і до 70-х рр., і після. Причиною такої розгубленості є непомітний для вчених того часу їх частково-системний підхід у дослідженні. Цей підхід не влаштовував, але інший тоді лише народжувався.

11. Події, тема, оцінка (ідея), естетичне освоєння. Така точка зору висвітлена в "Теорії літератури" [14, 156-158].

З приводу "естетичного освоєння" можемо сказати, що цей аспект теж належить не до складових змісту, а до зовнішньої сфери твору, пояснює відношення "автор-зміст".

Що ж до складової "подія", згадка про неї важлива, хоча поняття не рівнозначне іншим, воно більш вузьке. Воно разом з іншими складає, як часто пишуть, пласт "художнього матеріалу" у змісті, що підтверджують і конкретні твори, а "художній матеріал" - це відображення "життєвого матеріалу", що завжди є "зовні" (в самій дійсності) як основа будь-якого твору. Разом з "подіями", які в теорії літератури переважно розуміють як "зовнішні події", до художнього матеріалу належать, як відомо, і "внутрішні події" - почуття, переживання, думки, внутрішній стан тощо.

Отже, тут важливим є нагадування, що в змісті твору як складова є ще "художній матеріал", хоча він представлений вузько, а по відношенню до "теми" та "ідеї" він є більш узагальненим поняттям, значить, належить не до рівня "тема-ідея", тобто другого ступеня складових змісту, де їх об'єктивно є чотири, а до першого, де їх є лише дві відповідно до законів ступеневої будови об'єкта як цілого.

12. Тема, конфлікт, ідея. Про це повідомляє у 1977 р. М.О.Гуляев у такому визначенні: "Зміст - категорія багатоступенева, яка вміщує в себе тему твору, його ідею, яка отримує свій вигляд у характері вирішення тих конфліктів, які зображає в кожному випадку письменник" ?4, 82? .

З приводу теми та ідеї заперечень, звісно, немає. Такого, однак, не скажеш про приналежність до складових змісту "конфліктів, які зображаються..." Причина нашої непогодженості знову в тому, що "конфлікт", як сьогодні вже відомо, - це позначення зв'язку обраних для осмислення у творі образних фактів (отже, їх форми). Факти подаються автором конфліктно - чи відверто конфліктно, чи приховано конфліктно. З його ж, конфлікту, допомогою дізнаємося про тему твору, тому й кидається у вічі, що тема - це предмет зіткнення конфліктуючих сил, тобто те, що конфлікт - тематичний за своїм змістом. Отже тема - складова змісту, а конфлікт - це форма, в якій проявляється тема. Невдалим є вислів "тема містить в собі якийсь конфлікт" ?4, 82?. Точніше буде

сказати: тема прояснюється крізь зображення або вираження конфлікту. Або ж: тема міститься в конфлікті, а конфлікт, у свою чергу, містить у собі тему або пояснює тему, тому що зв'язок між "конфліктом" і "темою" – це зв'язок за принципом "форма-зміст": ми про зміст (тему) дізнаємося через наявність конфлікту, а не навпаки, про конфлікт – через наявність теми.

У переліку М.О.Гуляєва після вилучення нами конфлікту залишилися, таким чином, лише дві складові "змісту твору зсередини" – тема та ідея. Але ж цього мало, щоб на другому ступені будови змісту зрозуміти його складові цілісно, у повному обсязі. Треба знайти ще дві складові.

13. Життєвий матеріал, ідея, проблема, тема. Кроком уперед у теоретичному осмисленні саме такого погляду став один з останніх словників – "Літературознавчий словник-довідник" за ред. Р.Т.Гром'яка, Ю.І.Коваліва, В.І.Теренка. І хоча в ньому, на жаль, немає, як у попередніх словниках, окремих статей під назвою "Зміст твору", "Форма твору", в статті "Тема" знаходимо найглибший, на нашу думку, зв'язок складових "внутрішнього змісту твору": "Тема...– коло подій, життєвих явищ, змальованих, представлених у творі в органічному зв'язку з проблемою, яка з них постає і потребує осмислення. Тема художнього твору відрізняється від життєвих подій, явищ дійсності тим, що вона характеризує явище, сприйняте, побачене митцем... Розуміння і трактування теми як... конкретно-чуттєвої плоти проблеми (ідеї) художнього твору зосереджує увагу літературознавця на текстуальній реальності" ?8, 678?.

Чим корисний цей перелік складових змісту твору з боку його внутрішніх зв'язків? По-перше, тим, що він знову, як у раніше названих поглядах, фіксує увагу на "темі" та "ідеї" твору.

По-друге, тим, що він знову фіксує увагу на "проблемі" як складовій змісту, хоча, як і в інших випадках, ця складова недостатньо відокремлена.

По-третє, тут знаходимо одночасне відмежування тієї складової, яка зосереджує увагу на так званій тут "текстуальній реальності" або "конкретно-чуттєвій плоті", в якій впізнаємо поняття-термін "художній матеріал".

А по-четверте, тут знаходимо зв'язок "художнього матеріалу" з його так званим "авторським осмисленням", тобто ідеєю твору.

Отже, підводячи підсумок критичному огляду всіх наведених точок зору (основних нараховано 13, хоча перелік можна було б і продовжити), виділяємо як найбільш реальні шість складових змісту твору зсередини – "ідею", "проблему", "тему", "осмислення" автором "художнього матеріалу" і, нарешті, "конкретно-чуттєву плоть".

Цю останню складову іноді називають більш вдалим терміном: "фактичний матеріал". Саме він насамперед лежить в основі внутрішнього змісту твору. Він, так би мовити, найближче розташований до умовної межі зв'язків "змісту": з одного боку, з "формою" твору, а з другого – через посередництво "авторського бачення" відображеної у творі "картини дійсності" – з самою дійсністю.

Зрозуміло, що цей перелік складових "внутрішнього змісту", перелік, до якого

теорія літератури ХХ-го ст. майже вийшла в сукупності з усіма іншими точками зору, – ще потребує спеціального дослідження – і щодо об'єктивної кількості складових, і щодо їх класифікації за ступенями узагальнення, і щодо їх "перевтілення" одне в одне. Тобто потребує усвідомлення, що є тема порівняно з матеріалом, що є тема порівняно з проблемою, що є проблема порівняно з темою і порівняно з ідеєю, тощо. Потрібне й практичне підтвердження саме такого "чергування у перевтіленні" складових змісту, вже не кажучи про виявлення різноманітних типологічних проявів саме цієї "системи складових внутрішнього змісту" у конкретних літературно-художніх творах.

Література

1. Введение в литературоведение. Под ред. Поспелова Г.Н. – Изд. 3., испр. И доп. – М.: Просвещение, 1988. – 528 с.
2. Волинський П.К. Основи теорії літератури: Вступ до літературознавства. – К.: Рад.шк., 1967. – 366 с.
3. Вступ до літературознавства. – М.: Высш. шк., 1964. – С.84.
4. Гуляев Н.А. Теория литературы. – М.: Высш. шк., 1977. – 278 с.
5. Калачова С.В. і Тимофеев Л.И. Краткий очерк теории литературы. – М.: Знание, 1974. – С.43-47.
6. Кузьменко В.І. Словник літературознавчих термінів. – К.: Укр. письменник, 1997. – С.43-45.
7. Лесин В.М. і Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. – К., 1971.
8. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 1997. – 750 с.
9. Неділько В.Я. Елементи теорії літератури. – К.: КГУ, 1994. – С.8.
10. Поспелов Г.Н. Теория литературы. – М.: Учпедгиз, 1940. – 261 с.
11. Ревякин О.И. Проблемы изучения и преподавания литературы. – М.: Просвещение, 1978. – С. 118-119.
12. Словарь литературоведческих терминов. Ред. – сост. Тимофеев Л.И. и Тураев С.В. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.
13. Теорія літератури. – К.: Вища шк., 1975. – 400 с.
14. Теорія літератури. – К.: Вища шк., 1975. – С. 156-158.
15. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Учпедгиз, 1959. – 447 с.
16. Тимофеев Л.И. Стих и проза. – М.: Учпедгиз, 1938. – 271 с.
17. Ткаченко А. Мистецтво слова / Вступ до літературознавства. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 146-149.
18. Юдкевич Л.Г. Единство содержания и формы в художественной литературе // Теория литературы в связи с проблемами эстетики. – М.: Высш. шк., 1970. – С.94-97.
19. Титов В.Г. Літературний твір. Структура літературного твору. Тема і ідея. – Кишинів, 1967. – С. 6.
20. Лесин В.М. Літературознавчі терміни. – К.: Рад. шк., 1985.